

Szavazás és engedetlenség¹

I. BEVEZETŐ, PROBLÉMAFELVETÉS

A választási etika szakirodalmát régóta foglalkoztatja az ún. stratégiai (másképp: taktikai) szavazás erkölcsi minősítése: hogyan értékeljük, amikor a választópolgár nem elsődleges preferenciája szerint szavaz, hanem taktikai, instrumentális megfontolásokból inkább egy másod- vagy sokadlagos preferenciáját jelentő jelöltre, listára adja le voksát? Egyes elméletekből a stratégiai szavazásnak az őszinte (elsődleges preferencia szerinti) szavazással szembeni erkölcsi megengedhetetlensége – de legalábbis kifogásolható mivolta – következik, míg mások éppen a stratégiai szavazás *elmulasztását* értékelik erkölcsileg kifogásolhatónak.² Az utóbbi minősítés különösen intuitív lehet olyankor, ha egy választáson felmerül a „kisebbik rosszra” szavazás lehetősége. Ez jellemzően olyan esetekben fordul elő, amikor a választópolgár az alábbi döntési helyzettel szembesül. Egyfelől választhatja az elsődleges preferenciáját, a megítélése szerint legjobb – legigazságosabb programot képviselő, legalkalmasabb, legkompetensebb –, ám a szavazás várható kimenetelét tekintve esélytelen ideális jelöltet, másfelől pedig szavazhat helyette a szerinte rosszabb – kevésbé igazságos programot képviselő, alkalmatlanabb, kevésbé kompetens –, de esélyes jelöltre. Utóbbi győzel-

¹ A tanulmány az ELTE BTK Filozófia Intézet *Rawls és az igazságosság 50 éve* c. konferenciáján elhangzott előadásra épít; köszönet illeti a kérdésekért és megjegyzésekért a konferencia résztvevőit, közönséget. Külön köszönöm Kapelner Zsolt, Réz Anna, Tóth Szilárd János és két anonim bírálóm segítő megjegyzéseit. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült (BO/430/22, „Választási etika: új perspektívák”).

² A stratégiai szavazást ellenző (vagy ilyen implikációkkal bíró) elméletek közé sorolhatók a demokratikus döntéshozatal társadalmi választás-felfogásai (pl. Riker 1982) vagy éppen a formális episztemikus instrumentalista demokráciaelméletek (pl. List–Goodin 2001). Előbbiek a társadalmi preferenciák kifejeződését, utóbbiak a helyes politikai döntések feltárását tartják a választás rendeltetésének. Mindkétféle elmélet tükrében jól érvelhetően az őszinte választópolgári preferencia-kifejeződés esetén lehet a választási eredményt értékes, torzításmentes döntésnek tekinteni (vö. pl. Peters 2017). Ezzel szemben a stratégiai szavazást támogató elméletek főként azok, amelyek a választás legalábbis bizonyos kimeneteleit a többségi döntéshozatali eljárástól függetlenül helyesnek vagy helytelennek minősítik, és az etikus választói magatartást abban látják, hogy a szavazó a helyes kimenetelhez vagy a helytelen kimenetel elkerüléséhez járul hozzá (pl. Beerbohm 2012, Brennan 2011, Maskivker 2019).

me ugyanakkor megakadályozhatja egy nála is sokkal rosszabb – akár rendkívül igazságtalan politikai programot képviselő – jelölt győzelmét. Ilyen helyzetekben különösképpen a következményetikai orientációjú választási etikák szerint erkölcsileg kifogásolható lenne *nem* élni stratégiai szavazással, azaz elmulasztani a kisebbik rosszra szavazást (ld. pl. Brennan 2011. 112–134).

Ebben a tanulmányban én is a kisebbik rosszra szavazás problémájával foglalkozom. Azt vizsgálom meg, hogy ha elfogadunk egy, a kisebbik rosszra szavazás kötelessége mellett érvelő elméletet – nevezetesen, Julia Maskivker (2019) elméletét –, milyen helyzetekben lehet mégis erkölcsileg megengedett a protestszavazás. Protestszavazás alatt tiltakozási, tehát negatív véleménynyilvánítási célú szavazást értek – amely a kisebbik rosszra szavazástól eltérő választói magatartásban ölt testet. Vizsgálódásomhoz a politikai etika teljesen más területéről származó elméleti keretet fogok segítségül hívni: John Rawls polgáriengedetlenség-elméletét. Amellett fogok érvelni, hogy a protestszavazás egyes esetekben erkölcsileg igazolt magatartás, s a polgári engedetlenség igazolására szolgáló rawlsiánus kerethez rendkívül hasonló feltételrendszer határozza meg: mikor mentesülünk akkor is a kisebbik rosszra szavazás kötelessége alól, ha egyébiránt – Maskivkerrel – úgy véljük, létezik ilyen kötelesség.³

Tanulmányom a következőképp épül föl. Az második szakaszban rekonstruálom Maskivker elméletét a kisebb rosszra szavazás kötelességéről, és bemutatom, hogy az elmélet miért épül hibás elképzelésre a protestszavazás fenomenológiájáról. Helyette a politikai jelenség új értelmezését kínálok, amely álláspontom szerint helyesen írja le a protestszavazás erkölcsi fenomenológiáját. Erre alapozva a harmadik szakaszban pontosabban meghatározom a protestszavazás fogalmát, és rámutatok a protestszavazás, valamint a Rawls-féle polgáriengedetlenség-fogalom lényegi hasonlóságaira. A negyedik szakaszban megmutatom, hogy a hasonlóság nemcsak fogalmi jellegű, hanem szubsztantív normatív, erkölcsi sajátosságait tekintve is két, meglepően hasonló politikai cselekvéstípussal van dolgunk. Ezért lehet indokolt, hogy a polgári engedetlenség igazolási elméletére építsük a protestszavazás erkölcsi igazolását is. Ezt az elméleti munkát a ötödik szakaszban végzem el, ahol részletesen érvelek a protestszavazás igazolásához egyenként szükséges és együttesen elégséges erkölcsi feltételek mellett. A hatodik szakasz összefoglalja a tanulmány főbb eredményeit és implikációit.

³ A tanulmány tehát nem Rawls protestszavazás-elméletének rekonstrukciójára tesz kísérletet – lévén, hogy nincs ilyen. Ehelyett egy erkölcsi alapfeltevéseit, érvelési stratégiáját tekintve rawlsiánus érvt ad elő, vö. pl. Kollár Eszter jelen folyóirat-számban megjelenő tanulmányával: Kollár 2022.

II. A KISEBBIK ROSSZRA SZAVAZÁS KÖTELESSÉGE ÉS A PROTESTSZAVAZÁS FENOMENOLÓGIÁJA

Gondolatmenetem kiindulópontja Julia Maskivker érve a kisebbik rosszra szavazás kötelessége mellett. Maskivker voltaképpen egy egyszerű következményetikai érvet ad elő. Elmélete a szavazást elsődlegesen olyan aktusként fogja fel, amely – számos körülménytől függő mértékben, de – hozzájárul az igazságosabb vagy éppen igazságtalanabb politikai intézmények létrehozásához, fenntartásához. Érvelése röviden a következőképp foglalható össze (Maskivker 2019. 149–151):

- (1) Mindannyiunk kötelessége az igazságosság érvényre juttatása.
- (2) Ha kötelességünk az igazságosság érvényre juttatása, akkor két összehasonlíthatóan igazságtalan opció közül a kevésbé igazságtalan érvényre juttatásához kell hozzájárulnunk.
- (3) Két v. több jelölt (párt) közül sokszor eldönthető, melyik hatalomra jutása vezetne súlyosabb igazságtalanságokhoz.
- (4) Ha ez eldönthető, a jelöltek, pártok közül a kevésbé súlyos igazságtalansághoz vezető opcióra kell szavaznunk.
- (5) Tehát: az esélyes, kevésbé súlyos igazságtalanságot hozó jelöltre kell szavaznunk, nem pedig az esélytelen, de igazságosabb kimenetet ígérőre, ha ezzel egy még súlyosabb igazságtalanságot hozó jelölt győzelmét hárríthatjuk el.

Az elmélet implikációja a protestszavazás elvetése, amennyiben a protestszavazás a kisebbik rossz jelölt elleni szavazatban – vagy akár távolmaradásban – nyilvánul meg. Maskivker elképzelése szerint a protestszavazás fenomenológiájának lényege, hogy a protestszavazó nem akar hozzájárulni olyan politikai eredményekhez, amelyeket igazságtalannak tart, illetve nem kíván az ezekhez vezető döntéshozatali folyamatok tevőleges részese lenni.⁴ Maskivker szerint a protestszavazó túlságosan is saját erkölcsi tisztaságában érdekelt: protestszavazóként „[a]rra kényszerítjük a társadalmat, hogy nagy árat fizessen a tiszta lelkiismeretünkért” (Maskivker 2019. 149). Ez a fenomenológia Bernard Williams utilitarizmuskritikájából lehet ismerős; Williams (1973) az egyén erkölcsi integritásának figyelmen kívül hagyását kéri számon az utilitarizmuson (ld. különösen 117). Maskivker következetes konzekvencialista álláspontra helyezkedve azonban lényegét tekintve egy aránytalansági ellenvetést fogalmaz meg

⁴ Vö. Eric Beerbohm (2012) elméletével, amelyből viszont az következik, hogy éppen azért kell a kisebbik rosszra szavaznunk, mert a demokratikus döntéseket a mi nevünkben is hozzák, ezért azok eredményéért mindenképpen felelősséget viselünk. Azaz épp erkölcsi tisztaságunk, véltenségünk megőrzése érdekében kell tennünk a nagyobbik rossz érvényre jutása ellen, vagyis a kisebbik rosszra szavaznunk a kiélezett választásokon (vö. Beerbohm 2012. 74–78).

a williamsiánus gondolattal szemben. Lehet ugyan, hogy az erkölcsi tisztaság, illetve az integritás – az értékeinkkel, elköteleződéseinkkel összhangban történő cselekvés – értékkel bír, ám ez az érték vagy alulmarad a nagyobb igazságtalanság érvényre jutásának elkerülésével szemben, vagy pedig az utóbbi érték az előbbi érték érvényre jutásának, előmozdításának erkölcsi korlátját képezi, így összemérésükre sem kerülhet sor.⁵

De vajon helyesen ragadja-e meg Maskivker a protestszavazás fenomenológiáját, s ennek nyomán erkölcsi tétjét? Úgy gondolom, erre a kérdésre nemleges választ kell adjunk. A protestszavazás természetesen változatos jelenségcsoportot fed le; többféle motivációja is lehetséges – köztük akár a Maskivker által feltételezett is. Feltételezésem szerint azonban a protestszavazó jellemzően nem saját erkölcsi tisztasága felett őrködik túlzott éberséggel, hanem a protestszavazás révén végső soron politikai célokat kíván elérni éppúgy, mint a fenti érv alapján a kisebbik rosszra szavazást választó szavazó. Ennek megfelelően a továbbiakban a protestszavazás jelenségcsoportján belül egy szűkebb jelenségre fókuszálok. Nevezetesen, az akár őszinte, akár stratégiai szavazás azon eseteire, amelyek célja valamilyen kirívó – különösen a politikai képviselet terén érvényesülő – politikai igazságtalanság kifejezésre juttatása. (Ide tartozhat az érvénytelen szavazat leadása is, amennyiben egyébiránt megfelel az előbbi feltételeknek.⁶) A protestszavazás ebben a felfogásban tehát expresszív aktus, címzettje pedig a politikai elit mint kollektíva (vö. Maskivker 2019. 151). Jellemzően ugyanis azt juttatja kifejezésre, hogy a politikai elit mulasztásából adódóan a politikai képviseletben kirívó igazságtalanságok keletkeztek, egyes társadalmi csoportok érdemi politikai képviselet nélkül maradtak, ennek orvoslása pedig a mindenkori politikai elit feladata lenne.⁷ Mivel az egyéni szavazat aligha alkalmas bárminek a kifejezésére a politikai elit (vagy szinte bárki más) felé – hiszen a súlya különösen az országos választásokon elenyésző, az eredményekben általában láthatatlan –, a protestszavazás csak *kollektív* véleménynyilvánítási aktusként gondolható el koherensen. Kifejezőereje pedig sokszor éppen abból fakadhat, hogy a protestszavazó nyíltan szembeszegül a kisebbik rosszra szavazás társadalmi elvárásával.⁸

⁵ Az ún. „piszkos kezek” politikai etikai problémájáról általánosabban lásd Kis 2017. 252–305.

⁶ Jelen tanulmányban azonban nem vizsgálom külön a protest-távolmaradás jelenségét. Érvelésem *mutatis mutandis* alkalmazható erre a jelenségre is.

⁷ Az érdemi képviselet alatt elsősorban szubsztantív képviseletet (Pitkin 1967. 114–115, 212–216), vagyis az érintett választópolgárok érdekeit, nézeteit a képviseleti döntéshozatalba becsatornázó képviseletet értek. E helyütt azonban nem köteleződöm el semmilyen konkrét politikai képviselet-elmélet mellett; például a deskriptív képviselet (Pitkin 1967. 60–91) hiánya (pl. a roma jelöltek teljes hiánya egy számottevő roma kisebbséggel bíró politikai közösségben) éppúgy kirívó igazságtalanságot képezhet, amely releváns lehet az érvelésem szempontjából. A képviselők kötelességeihez lásd még Mráz 2022.

⁸ Ez az elvárás az esetek egy részében – álláspontom szerint – valójában tévesen tekinti a kisebbik rosszra szavazást erkölcsi kötelességnek, de ez majd csak a további érvelésmenetből derül ki.

Egy képzeletbeli példával élve: szavazónk egy olyan politikai közösség tagja, amelyben nagy lélekszámú roma kisebbség él, akik a diszkrimináció számos formájától szenvednek az oktatástól kezdve a munkahelyeken át a lakhatásig. Egy országgyűlési választáson három párt indul: a két nagy esélyes – egymással szoros versenyben – egy meglehetősen rasszista politikát folytató populista párt, valamint egy magát balközépnek mondó, de a romákat érő diszkrimináció felszámolásáért, az esélyegyenlőség előmozdításáért érdemben eddig nem sokat tett és nem is különösebben sokat ígérő párt. A harmadik, esélytelen jelölt ugyanakkor szavazónk elsődleges preferenciája lenne: egy kicsi, új párt az eddigiektől gyökeresen eltérő egalitárius politikát, átfogó és igazolt társadalomtudományi eredményekre épülő esélyteremtő programokat ígér, amelyek tervezésébe és végrehajtásába roma hangokat is bevonna. A kisebbsik rosszra szavazás köteleisége ebben az esetben stratégiai szavazásra kötelez. A választópolgár saját értékelése szerint ideális, de esélytelen pártra leadott szavazat csak a rasszista párt malmára hajtaná a vizet. Ez pedig Maskivker érvelése szerint megengedhetetlen erkölcsi hiúság lenne. A szavazó erkölcsi tisztaságának ára ugyanis egy még igazságtalanabb társadalom lenne – feltéve, ha elegenden szavaznak az esélytelen jelöltre a rasszista jelölt esélyes kihívója helyett.

A példa ezen olvasata azonban figyelmen kívül hagyja a tiltakozási, véleménynyilvánítási célú protestszavazás ennél sokkal plauzibilisebb fenomenológiáját. A protestszavazó célja nem az erkölcsi tisztaság megőrzése. Arra kívánja felhívni a figyelmet hasonlóképp gondolkodó választópolgártársaival együtt, hogy az antidiszkrimináció és a roma esélyegyenlőség ügye már évtizedek óta megrekedett, mégpedig azért, mert nem kapott megfelelő politikai képviselést.⁹ A régi, esélyes nagy pártok figyelmen kívül hagyják a roma polgárok érdekeit és az őket ért igazságtalanságokat. Jóllehet az új pártnak nincs esélye a nyeresre, ám a rá leadott szavazatok üzenetértékűek lehetnek: kifejezik, hogy – legalábbis a politikai spektrum egyik oldalán – a politikai elit kirívó mulasztásai következtében a roma polgárok vagy jelentős részük érdemi képviselést nélkül marad.¹⁰

⁹ A képviseleti igazságtalanságokra, politikai esélyegyenlőtlenségre adható egyes intézményi megoldásokról – nem pedig egyéni politikai cselekvés útján adható válaszokról – lásd Mráz 2021b.

¹⁰ A példa megfelelő értelmezéséhez két lényeges háttérfeltevés tisztázandó. Egyrészt, a példa ezen olvasatához nem szükséges esszencialistának lenni a roma kisebbség politikai képviselést kívánó érdekeit, nézeteit tekintve, illetve azt sem szükséges feltételezni, hogy ezen érdekek, nézetek egységesek lennének. Ehelyett elegendő csupán azt feltételezni, hogy a társadalmi elnyomás, a diszkrimináció többé-kevésbé közös történeti és jelenkori tapasztalata, következményei miatt a csoport tagjainak érdekei, megfontolt nézetei között találunk olyan közös halmazt, amelynek képviselése nélkül a csoport tagjai nem tudnak egyenlő félként részt venni a demokratikus folyamatokban. Ebből ered a politikai képviselést e hiányának kirívó igazságtalansága. A „persistent minority” jellegű – a politikai többséggel koalíciót alkotni soha nem képes vagy akaró, s ezért örökös kisebbségi helyzetben maradó – kisebbségek demokráciában betöltött helyzetének hasonló, de nem teljesen az előbbivel azonos problémájához ld. Christiano 2008. 226–228, 288–299. Másrészt, a megfelelő politikai

A kollektív protestszavazás csak akkor lehet sikeres expresszív aktus, ha azt címzettje, a politikai elit vagy annak egy része képes értelmezni. A szavazás eredményei, még ha láthatóak is – azaz elegenden szavaznak egy adott pártra, vagy elegenden maradnak távol, adnak le érvénytelen szavazatot stb. ahhoz, hogy az kimutathatóan megjelenjen az eredményekben –, mindig értelmezésre szorulnak. Egy adott eredmény pedig a legtöbbször többféleképpen értelmezhető. Azonban az észszerű alternatív értelmezések körét hatékonyan lehet szűkíteni. A szavazás az egyén részéről ugyan egy izolált politikai aktus, ám a szavazók, politikai aktivisták egy csoportja kollektíve sokat tehet azért, hogy az eredményt kontextusba helyezze, értelmezését meghatározza. Például ezt segíti, ha a választás eredményének értékelésére nem kizárólag *ex post* kerül sor, hanem egy politikai tömörülés *ex ante* kampányt folytat a protestszavazás mellett, amelynek eredményeképp széles körben ismertté válik a kisebbik rosszra szavazástól eltérő választói magatartás célja. Mivel a demokratikus választásokat rendszerint választási kampány előzi meg, ezért feltételezhető, hogy a protestszavazás mellett kiálló kollektívának van is lehetősége alakítani üzenete értelmezését.¹¹

Mi következik mindebből? Eddig azt igyekeztem megmutatni, hogy Maskivker tévesen, indokolatlanul szűkítően azonosítja a protestszavazás fenomenológiáját. Az általam felvázolt fenomenológia pedig eltérő erkölcsi tétellel bír, és ezáltal egyben a kiindulópontot jelenti ahhoz, hogy a kisebbik rosszra sza-

képviselőt biztosítása a politikai elit kollektív kötelessége. Ugyanakkor értelemszerű, hogy a politikai pluralizmussal összhangban nem várható el minden párttól azonos mértékben egy meghatározott csoport érdekeinek, nézeteinek képviselése. Vagyis a kollektív kötelesség nem egyenlően oszlik el a pártok, a politikai elit tömörülései, illetve tagjai között, hanem részben azok elköteleződése és lehetőségei függvényében. Egy, a politikai spektrumon bal-középen elhelyezkedő pártnak ebből fakadóan nagyobb a felelőssége a példában szereplő képviselői mulasztás orvoslására. Hiszen – egy konzervatív párttal ellentétben – ehhez nem kellene felülvizsgálnia a legmélyebb ideológiai elköteleződése körébe tartozó nézeteket (pl. arról, hogy az egyén vagy a kisebbség előrehaladásáért vagy annak megrekedéséért mennyiben a többségi társadalom és mennyiben az egyén, illetve a kisebbség tehető felelőssé). Következésképpen a példában szereplő protestszavazás címzettje elsősorban a balközépen elhelyezkedő nagyobb párt a két esélyes közül.

¹¹ Ez nem jelenti azt, hogy a szavazási eredmények alternatív értelmezései eltűnnének a politikai közbeszédéből. De ez nem is lehet szükséges fogalmi vagy igazolási feltétele a protestszavazásnak. *Minden* politikai, közéleti eselekvés többféle értelmezésnek ad teret, és a politikai versengés sokszor kiterjed az ezen értelmezések közötti választásra is. Ám ez nem lehet akadály annak, hogy egyes aktusoknak politikai véleménynyilvánítási célt és meghatározott véleménynyilvánítási tartalmat tulajdonítsunk, sőt ez az aktus fogalmi besorolásának vagy igazolásának feltétele is lehet. Így például a „Run for Rights” (Fuss a jogokért!) közösségi futóverseny-kezdeményezést is lehet a jogegyenlőségért folytatott politikai véleménynyilvánításként vagy futóversenyként is értelmezni, de ettől még az előbbi értelmezésből adódóan a szervezők, résztvevők élhetnek a gyülekezési jog adta jogosultságokkal. Csupán fokozati kérdés tehát, hogy az adott cselekedet politikai véleménynyilvánításként történő értelmezése mennyire magától értetődő, illetve mennyire képezi észszerű vita tárgyát egy adott kontextusban. A választási kampányok demokratikus alapelveiről lásd Mráz 2021a. 255–256.

vazás *pro tanto* erkölcsi kötelességének fennállása ellenére is mindent összevetve igazoljuk a protestszavazást. Ehhez a következőkben a polgári engedetlenség fogalmát és igazolását hívom segítségül John Rawls korai munkásságából.¹²

III. POLGÁRI ENGEDETLENSÉG ÉS PROTESTSZAVAZÁS: A FOGALMI ANALÓGIA

Ebben a szakaszban azt mutatom meg, hogy a polgári engedetlenség és a protestszavazás jelentős fogalmi hasonlóságokat mutatnak, amelyek a későbbiekben megalapozzák, hogy a protestszavazás igazolására a polgári engedetlenség igazolásához rendkívül hasonló feltételrendszert alkalmazzunk. A polgári engedetlenséget John Rawls *Az igazságosság elméletében* a következőképp határozza meg: olyan nyilvános, erőszakmentes, lelkiismereti meggyőződésből motivált politikai cselekedet, amely törvényszegéssel jár, ám célja valamilyen kirívó igazságtalanságot kifejezésre juttatni, s ezáltal közvetetten politikai változást előidézni (Rawls 1971. 431).¹³ Az erőszakmentesség természetesen a protestszavazást mint tiltakozási formát is jellemzi, ahogyan a fenti fenomenológiai leírás tükrében a lelkiismereti meggyőződésből – azaz erkölcsi vagy az első személyű perspektívából annak észlelt motivációból, nem pedig önérdékből – folyó motiváció is. Az előző szakaszban amellet is érveltem már, hogy a protestszavazás célja annak plauzibilisebb leírása szerint szintén valamilyen – nevezetesen, a politikai képviseletet érintő – kirívó igazságtalanság kifejezésre juttatása. Ezeket a feltételeket tehát a továbbiakban nem tárgyalom. A polgári

¹² Felmerülhet ezen a ponton, hogy a jelen szakaszban elemzett erkölcsi fenomenológia voltaképpen csupán a cselekvői szándéokra mutat rá, amely azonban nem vagy nem feltétlenül határozza, határozhatja meg a cselekedet – jelen esetben: a protestszavazás – megengedhetőségét. Akkor tehát mi a szerepe az érvelésben? Jelen tanulmányban nem állítom, hogy a protestszavazás általánosságban csak bizonyos cselekvői szándék esetén lenne megengedhető. Ehelyett a vizsgálódás körét leszűkítettem a meghatározott cselekvői célzattal, szándékkal végrehajtott protestszavazás jelenségére, és az így körülhatárolt cselekvéstípusra határozom meg a továbbiakban az erkölcsi megengedhetőség feltételrendszerét. A protestszavazás itt vázolt fenomenológiájának szerepe tehát az, hogy kijelöli a normatív vizsgálódás körét – egy meghatározott cselekvéstípust – és egyben az erre a cselekvéstípusra alkalmazandó igazolási feltételrendszert. Köszönöm egyik anonim bírálómnak, hogy a kérdés tisztázására ösztönzött.

¹³ A fogalom meghatározást számos kritika érte annak túlságosan konzervatív, szűkítő jellege miatt, továbbá a történetileg önmagukat polgári engedetlenségi mozgalmakként azonosító politikai szereplők releváns cselekedeteinek leírására való – extenziós – inadekváttsága miatt, ahogy a következő szakaszban tárgyalandó igazolási feltételeket is éles kritikák érték azok szinte teljesíthetetlen mivolta miatt. (A kapcsolódó viták áttekintéséhez lásd Delmas 2016. 682–683.) E radikális politikai kritikák igazoltságát ebben a tanulmányban nem vizsgálom, azonban a rawlsiánus elméleti keret választása részemről nem tekinthető elköteleződésnek a polgári engedetlenség rawlsi elemzése és igazolása mellett. Jelen tanulmány érvelése nem függ attól, hogy ez az elemzés, igazolás helytálló-e; amennyiben nem az, akkor pusztán inspirációnak tekintendő egy másik, jelen tanulmány tárgyát képező politikai cselekvés, tiltakozási forma elemzéséhez és igazolásához.

engedetlenség és a protestszavazás közötti analógia, illetve annak relevanciája a többi feltétel – a nyilvánosság és a törvényszegő jelleg – fennállásától függ.

A nyilvánosság a protestszavazás esetében nem – vagy nem feltétlenül – a szavazat nyilvánosságát jelenti. Az egyéni szavazat titkossága mellett is nyilvános a szavazás eredménye, amely magában foglalja a kifejező aktus hordozóját is: például az érvénytelen szavazatok vagy (a fenti példában) egy kisebb, esélytelen jelöltre, pártra leadott szavazatok számát. Ahogy az előző szakaszban említettem, a protestszavazást *kollektív* véleménynyilvánítási aktusként elemzem; így a szavazás eredménye – szintén az előző szakaszban leírtak szerint – alkalmas eszköz lehet e cél elérésére. A nyilvánosság tétje azonos a polgári engedetlenség és a protestszavazás esetében is: a *privatim* elkövetett engedetlenség, ahogy a nem nyilvános protestszavazás is, fogalmilag alkalmatlan a véleménynyilvánítási cél elérésére, azaz valójában nem is sorolható a releváns fogalom alá.

De mi a helyzet a törvényszegéssel? A polgári engedetlenség esetében ez egyértelmű fogalmi követelmény: a véleménynyilvánítási aktus éppen a politikai autoritásnak való ellenszegülésben áll; enélkül értelmetlen engedetlenségről beszélni. A protestszavazás azonban demokráciákban teljesen törvényes cselekedet. Még ahol a választáson történő részvétel jogi értelemben kötelező is,¹⁴ az érvénytelen szavazat leadása ott sem ütközik jogi normákba, az őszinte – a kisebbik rossz helyett a jó jelöltre, pártra történő – szavazásról nem beszélve. Mégis, úgy vélem, a két politikai cselekvéstípus közötti analógia nem ér véget ezen a ponton. Maskivker elméletéből elfogadhatjuk ugyanis, hogy a kisebbik rosszra szavazás igenis *pro tanto* kötelességünk. Mi több, azt is elfogadhatjuk, hogy kifejezetten erős erkölcsi normáról van szó: a protestszavazás megengedhetősége e norma alóli kivételként kell hogy igazolást nyerjen. Vagyis ez a véleménynyilvánítási aktus is egy *pro tanto* norma megszegésével jár, ahogy a polgári engedetlenség is. (S éppúgy az igazolt polgári engedetlenség esetében is arra kell jutnunk, hogy erkölcsi értelemben az autoritásnak való engedelmesség *pro tanto* kötelessége mindent egybevetve kivételesen nem áll fenn. Azaz a törvényszegés ugyan nemcsak látszólagos, ám az engedelmességi [erkölcsi] kötelesség megszegése már legfeljebb látszat.) De máris előre szaladtunk: a protestszavazás igazolási feltételeivel külön kérdésként a következő szakaszban foglalkozom; nem tartanám szerencsésnek, ha a protestszavazás szükségképpen, fogalmilag igazolt lenne. Az elemzésnek helyet kell hagynia a nem igazolt protestszavazás számára is. Egyelőre megelégedhetünk annyival, hogy a kisebbik rosszra szavazást elutasító protestszavazás a polgári engedetlenséghez hasonlóan *pro tanto*

¹⁴ Pl. Ausztráliában, vagy hozzánk sokkal közelebb Belgiumban, Luxemburgban, továbbá egészen 2017-ig Cipruson. Lásd az International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA) naprakész „Compulsory Voting” adatbázisában: <https://www.idea.int/data-tools/data/voter-turnout/compulsory-voting> (hozzáférés ideje: 2022. július 30.).

normaszegéssel jár, amely csak kivételesen lehet igazolt, tekintettel a norma erkölcsi súlyára.

Összességében tehát a polgári engedetlenség és a protestszavazás – legalábbis az előző szakaszban ismertetett fenomenológiai leírása mellett – meglepően hasonló, analóg cselekvéstípusok. Releváns közös vonásaik elsősorban az expresszív célzat, amely egy kirívó igazságtalanságra vonatkozó üzenet kifejezésére irányul, és a *pro tanto* normaszegés, amely ezen üzenet kifejezésének eszközéül szolgál. A két cselekvéstípus erkölcsi hasonlósága pedig felveti a lehetőséget, hogy erkölcsi igazolásuk is hasonlóságot mutasson. A következőkben ezt a lehetőséget vizsgálom meg és aknázom ki a protestszavazás igazolására.

IV. AZ ANALÓGIÁN TÚL: MIÉRT RELEVÁNS ERKÖLCSILEG A HASONLÓSÁG?

Természetesen a politikai cselekvés számos fajtája között megannyi hasonlóságot fedezhetünk fel – de ez még nem elégséges annak alátámasztására, hogy e cselekvéstípusok erkölcsi igazolási feltételei azonosak vagy akárcsak jelentős mértékben hasonlóak volnának. Ebben a szakaszban tehát amellet szeretnék érvelni, hogy az előző szakaszban feltárt hasonlóságok a politikai engedetlenség és a protestszavazás között miért erkölcsileg relevánsak, miért vezetnek hasonló igazolási struktúrához.

Egyrészt, mindkét politikai cselekvési forma esetében adottnak vehető, hogy a cselekvők által célzott következmény – közvetlenül, közbülső célként: a kirívó igazságtalanság kifejezése, közvetve, végső célként pedig: az igazságtalanság mérséklése – mellett az aktus komoly hátrányos következményekkel is jár, amelyek ráadásul akár ártatlan harmadik személyeket érintenek.¹⁵ Mi több: a kisebbik rosszra szavazás elmaradásából eredő, harmadik személyeket érintő érdeksérelmek igazságtalanok is. Márpedig nem kell egy monista konzekvencialista elmélet hívének lennünk ahhoz, hogy ennyit elfogadjunk Maskivker elméletéből: akinek a cselekedete előreláthatóan súlyos igazságtalanságok fennmaradásához vagy elmélyüléséhez vezet, annak egy igen magas igazolási mércét kell megütnie, és az igazolásnak messzemenően figyelembe kell vennie azoknak a szempontjait, akiknek az érdekeit előreláthatóan sértik ezek az igazságtalanságok. Jelentős részben ez a harmadik személyek érdekeit kímélő megfontolás

¹⁵ Ártatlan harmadik személyek alatt olyan személyeket értek, akik sem a polgári engedetlenség vagy protestszavazás résztvevői, sem pedig címzettjei. Például a polgári engedetlenség esetében a politikai közösség olyan tagjai, akiket már nem kell meggyőzni, mert eleve az engedetlenkedők álláspontjával értenek egyet, noha maguk nem csatlakoznak az engedetlenkedéshez. A protestszavazás esetében pedig olyan személyek, akik nem tartoznak a politikai elithez.

motiválja a polgári engedetlenség igazolási feltételrendszerét Rawls esetében.¹⁶ És ugyanez a megfontolás teszi ezt a feltételrendszert *mutatis mutandis* relevánsá, alkalmazhatóvá a protestszavazás igazolására akkor, amikor egyébiránt a kisebbik rosszra szavazásra vonatkozó *pro tanto* kötelességünk áll fenn.

Másrészt a kétféle politikai cselekvés minden fogalmi hasonlósága ellenére is felmerülhet egy fontos ellenvetés, amely erkölcsi hasonlóságukat igyekszik cáfolni.¹⁷ A szavazás a közhatalom-gyakorlás egy formája: mások számára kötelező normák létrehozásának, a politikai autoritás gyakorlásának folyamatában történő részvétel.¹⁸ Ezért nem tekinthető pusztán a véleménynyilvánítási szabadság gyakorlásának, a demokratikus deliberáció eszközének. A közhatalom mások jogait és kötelességeit egyedülállóan meghatározza, ezzel másokat különösen sérülékeny helyzetbe hoz; érdekeiket, státuszukat különösképp fenyegeti. A közhatalom-gyakorlásban való részvétel, döntéshozatal épp ezért kizárólagosan az igazságosság és/vagy a közjó közvetlen érvényre juttatására irányulhat; a közhatalom-gyakorlásban való részvételt, közhatalmi döntéseket megalapozó más jellegű indokok megengedhetetlenek (ld. pl. Brennan 2011. 112). Aki tehát tiltakozását kívánja kifejezni, annak valamely más eszközt kell választania, függetlenül attól, hogy tiltakozása mennyire jogos, illetve attól is, hogy történetesen valamilyen igazságtalanságot érint-e. Brennan (2016. 126) sommás megfogalmazásában: „a demokrácia nem egy vers vagy festmény”, nem arra való, hogy kifejezzen valamit, ahogy a választójog gyakorlása sem: „számos jobb lehetőség kínálkozik az önkifejezésre. Még ha valaki a politikai attitűdjeit kívánja közölni, általában akkor is a politikai szabadságjogok gyakorlása nélkül teheti ezt meg a leghatékonyabban. A polgár például anyagilag támogathat egy jelöltet, írhat egy verset, vagy elégethet egy képmást” (Brennan 2016. 136). A szavazat azonban nem erre való, nem ez a rendeltetése.

Az ellenvetésre válaszul két megfontolást ajánlok az olvasó figyelmébe. Egyfelől: ha ez az ellenvetés megállja a helyét, az nem pusztán a kétféle, jelen tanul-

¹⁶ Másodlagosan Rawls liberális elméletében az a kötelesség motiválja a feltételrendszert, hogy az engedetlenkedő valamiképp kifejezze az autoritás, a jogrendszer melletti általános elköteleződést is a kivételes engedetlenség mellett – részint épp ebben áll „polgári” mivolta. (Rawls alkotmányos demokratikus autoritást, jogrendszert feltételez, amely azért érdemel tiszteletet, mert a lokális kivételektől eltekintve globálisan mégiscsak mások egyenlő státuszának, az igazságosság követelményeinek érvényre juttatására szolgál.) Ennek analógiája a protestszavazás esetében az a kötelesség lenne, hogy a protestszavazó a protestszavazással valahogy egyben azt is kifejezésre juttassa: elkötelezett a kisebbik rosszra szavazás általános kötelessége mellett, cselekedetét ehhez képest kivételesnek tartja. A protestszavazó így proaktívan kifejezi polgártársai felé egyenlő státuszukat azzal, hogy jelzi feléjük: a protestszavazás következtében őket érő igazságtalan érdeksérelmek számítanak, számára is erkölcsi jelentőséggel bírnak. (Vö. Christiano gondolatával, miszerint az igazságosságnak nem elég pusztán objektíve érvényre jutnia, hanem a politikai közösség tagjai számára szubjektíve is egyértelművé kell tenni, hogy érvényre jut. Christiano 2008. 8, valamint különösen 45–56.)

¹⁷ Köszönöm Kapelner Zsoltnak az erről a kérdésről folytatott eszmecserét.

¹⁸ Ez elsősorban a liberális hagyomány felfogása a választójog-gyakorlásról, lásd pl. John Stuart Mill (1861. 53–55), Steven Wall (2007. 419–420), Jason Brennan (2011, 2016).

mányban tárgyalt politikai cselekvési forma analógiáját kérdőjelezi meg, hanem a protestszavazás itt vázolt elméletének igazolásával együtt alássa a polgári engedetlenség – rawlsiánus alapokon nyugvó – igazolását is. A polgári engedetlenség ugyanis ebben a szemléletben szintén a közhatalom-gyakorlással rokon vonásokat mutat. Az engedetlenkedő figyelmen kívül hagy egyes jogi normákat, tudatosan megszegi őket, és ezzel a politikai autoritás helyébe lép saját magatartása szabályozásában. Ez ugyan formai értelemben nem jár mások jogai és kötelességei átrajzolásával, de a gyakorlatban mégis hasonló következményeket von maga után. Az engedetlenkedő erkölcsi alapon elvárja, hogy ártatlan harmadik személyek tolerálják a magatartását, például találjanak más útvonalat reggel a munkába, viseljék azokat a terheket, amelyek egy bojkottálás miatt csődbe ment nagyvállalat által korábban nyújtott szolgáltatás kieséséből adódnak stb. Az engedetlenkedő tehát egyoldalúan tartózkodási kötelezettséget keletkeztet polgártársai számára, a demokratikus döntéshozatali folyamatok eredményeként létrejött jogi normák figyelmen kívül hagyásával, s ezzel egyben polgártársai jogainak gyakorolhatóságát, érvényesíthetőségét is szűkíti. Mindezt pedig – a protestszavazókhhoz hasonlóan – véleménynyilvánítási célból teszi.¹⁹ Ha tehát az ellenvetés helytálló, a polgári engedetlenség a közhatalom-gyakorlással túlságosan is hasonló vonásokkal rendelkező, ám véleménynyilvánítási célt szolgáló cselekvéstípusként *ab ovo* igazolhatatlan.²⁰ Ezt az ellenvetés *reductio ad absurdum*-ának tekintem.

¹⁹ Egyik anonim bírálóm felveti, hogy amennyiben a polgári engedetlenkedés analógnak tekinthető a közhatalom gyakorlásával, akkor az egyszerű tolvaj törvénszegő magatartása is hasonlóképp minősítendő – ami intuitíve arra enged következtetni, hogy túl tágan határozom meg a közhatalom gyakorlásával rokon cselekvéstípusok körét. Az ellenvetés azonban álláspontom szerint nem állja meg a helyét. Egyrészt a tolvaj ugyan a polgári engedetlenkedőhöz hasonlóan nem engedelmeskedik a jog autoritásának, de – a szükséghelyzet eseteit kivéve – nem lép fel azzal az erkölcsi igénnyel, hogy polgártársai tartsák tiszteletben a magatartását, ne akadályozzák meg vagy tartóztassák fel törvénszegő cselekedetét. Ezzel ellentétben a polgári engedetlenkedő éppen ezzel az igénnyel lép fel – noha az igény (az engedetlenkedéssel együtt) lehet erkölcsileg igazolt vagy igazolhatatlan. Az igazolt polgári engedetlenség tehát az engedelmesség kötelességével legalábbis rokon, másokra vonatkozó kötelesség keletkezését vonja maga után. Másrészt az engedetlenséget megelőzően a polgári engedetlenkedő sokszor (az engedetlenség igazolt eseteiben mindig) kísérletet tesz az engedetlenség tárgyát képező jogi norma demokratikus úton történő megváltoztatására (lásd a lenti V. szakaszt). Amennyiben az engedetlenkedő ugyanazon normát szegi meg, mint amely ellen tiltakozik (azaz mint ami az engedetlenség tárgya), a közhatalom gyakorlásával vont analógia különösen erős. Hiszen miután az engedetlenkedő az adott jogi norma megváltoztatását – jellemzően persze önhibáján kívül – a politikai közösség többi tagjával együttműködve nem tudta jogszerű úton elérni, végső eszközként (ld. a lenti V. szakaszt) az engedetlenséget választva azt várja, hogy polgártársai tartsák tiszteletben az ő törvénszegését.

²⁰ Ez az érv egyben egy érdekes feszültségre mutat rá: a klasszikus liberális Brennan egyszerre támaszt kiugróan szigorú erkölcsi követelményeket a választójog gyakorlásával szemben és rendkívül megengedő követelményeket a demokratikusan megalkotott, ám igazságtalannak tartott jogi normákat félretevő polgári engedetlenséggel, illetve lelkiismereti ellenszegüléssel szemben (Brennan 2019, 2012).

Másfelől az ellenvetés értékelése szempontjából lényeges, hogy a politikai cselekvés különféle formái eltérően szoros viszonyban állnak a közhatalom gyakorlásával, a közhatalom gyakorlásának különböző formái pedig eltérő erkölcsi követelményeket támasztanak.²¹ Így például a bírói hatalom a közhatalom magjához tartozik: kötelező erővel rendelkezik a felek jogairól és kötelességeiről. Ráadásul az egyesbíróként döntést hozó, a közhatalomban részesülő, azt gyakorló egyén cselekvése közvetlenül határozza meg mások jogait, kötelességeit. Nehéz elképzelni olyan esetet, amelyben a bíró az előtte fekvő ügy eldöntésében gyakorolt közhatalmát felhasználhatja véleménynyilvánítási célokra.²² A népszavazási részvétel első ránézésre hasonlatos egy – nagy létszámú – bírói tanács tagjaként történő közhatalom-gyakorláshoz, de még mindig annál közvetettebb részesüléssel jár a közhatalomból. A képviselő- vagy egyéb politikai tisztségviselő-választás során pedig a választópolgárok kifejezetten közvetetten részesülnek a közhatalomból. Valójában a választópolgárok együttesen azt határozzák meg, ki fogja gyakorolni nevükben a közhatalmat. Mindez nem jelentheti a választójog jelentőségének, értékének kiüresítését. Nincs szó arról, hogy a választópolgár ne lenne köteles figyelembe venni, választójog-gyakorlása – másokkal együttesen – várhatóan hogyan érinti polgártársai jogait és kötelességeit. Éppen ez áll a polgári engedetlenség és a protestszavazás különösen szigorú igazolási feltételrendszere mögött. Ám a választójog gyakorlása túlságosan is közvetett kapcsolatban áll a közhatalom-gyakorlással. Ezért még ha a véleménynyilvánítási célú közhatalom-gyakorlás erkölcsileg megengedhetetlen is, a protestszavazást nem tekinthetjük a releváns értelemben közhatalom-gyakorlásnak. Vagyis a protestszavazás és a közhatalom-gyakorlás közötti kapcsolat nem elég szoros a véleménynyilvánítási célú protestszavazásra vonatkozó általános, feltétlen tilalom megalapozásához.

A polgári engedetlenség és a kisebbik rosszra szavazás kötelességével szembehelyezkedő protestszavazás között tehát elegendő erkölcsi hasonlóság mutatkozik ahhoz, hogy az előbbi igazolási feltételeiből merítsünk az utóbbi igazolási feltételeinek megállapításához. A következő szakaszban erre vállalkozom.

V. POLGÁRI ENGEDETLENSÉG ÉS PROTESTSZAVAZÁS: AZ IGAZOLÁSI STRUKTÚRA

A polgári engedetlenségnek természetesen nem csupán a fogalma, hanem az igazolási feltételei is vitatottak. Ahogy a fogalom esetében, az érv kedvéért jórészt feltételezem, hogy a John Rawls által azonosított igazolási feltételek helyt-

²¹ Vö. Krokovay Zsolt jelen folyóiratszámában található tanulmányával a polgári viselkedés kötelességéről: Krokovay 2022. A választójog-gyakorlás közhatalom-gyakorlásként történő elemzéséhez lásd továbbá Mráz 2020. 270–273.

²² Brennan meglepő módon ebben is megengedőbb, lásd Brennan 2019. 182.

állóak, és ezek megfelelőit alkalmazom a kisebbik rosszra szavazás kötelességével szembeszegülő protestszavazás esetében. Azonban kis részben eltérek a Rawls által meghatározott feltételektől. Míg Rawls három konjunktív feltételt határoz meg, amelyek fennállása esetén a polgári engedetlenség erkölcsileg igazolt – vagyis az autoritással való szembeszegülés nem pusztán menthető, hanem erkölcsileg megengedett –, az általam alkalmazott rawlsiánus feltételrendszer öt konjunktív feltételből áll. Az eltéréseket jelzem és röviden indokolom, ám részletes indokolásukra itt nincs mód.

A polgári engedetlenség általam használt, rawlsiánus igazolási feltételrendszere a következőképp rekonstruálható: (1) az engedetlenség tárgya valamely „komoly és egyértelmű” igazságtalanság (Rawls 1971. 439, 440–441), (2) az engedetlenség egy ennek kifejezésére szolgáló végső eszköz (441, 453), (3) az engedetlenkedők a harmadik feleket érő érdeksérelem minimalizálására törekednek,²³ (4) nem előrelátható, hogy az engedetlenség sikertelen lesz célja elérésében,²⁴ (5) amennyiben egyszerre több csoport kíván polgári elégedetlenségbe bocsátkozni, megmozdulásaikat koordinálják, nem egyazon időpontban fognak engedetlenkedésbe (441–443). Hogyan alkalmazhatóak ezek a feltételek a második szakaszban jellemzett protestszavazásra?

Először, a protestszavazás tárgya az általam vázolt esetkörben a demokratikus képviseleti rendszer kirívó, „komoly és egyértelmű” igazságtalansága – szélsőséges formában egy választói csoport képviselet nélkül maradása. Olyan igazságtalanságról van tehát szó, amely a demokrácia alapértékei mellett elkövetezett politikai közösség tagjai számára széles körben elfogadott jelentőségű. A protestszavazás tárgya tehát mind erkölcsi súlya („komolysága”), mind pedig mások – a címzettek és a harmadik személyek – általi beazonosíthatósága („egyértelműség”) tekintetében megfelelhet ennek a feltételnek. Ám a megfelelés nem magától értetődő: ahogy fentebb írtam, a szavazás eredménye értelmezésre szorul, a protestszavazóknak tehát cselekedetük igazolhatósága érdekében proaktívan fel kell lépniük, hogy cselekedetüket és a választási eredmény ebből adódó aspektusait kontextualizálják, széles közönség számára elmagyarázzák. Az esetek döntő többségében ez is csak akkor lehetséges, ha az egyéni protestszavazás egy kollektív, tervszerű cselekvés részét képezi. Az egyértelműség azonban nemcsak azt jelenti, hogy a cselekvés expresszív célja egyértelmű,

²³ Ez a feltétel Rawls elméletében nem szerepel különálló szükséges feltételként, de implicit módon részben alátámasztja a „végső eszköz”-követelményt is. A soron következő tárgyalás szempontjából azonban hasznos elkülöníteni az utóbbi követelménytől. A „végső eszköz”-követelményt ugyanis több erkölcsi megfontolás is igazolja, vagyis a követelmény normatíván túldeterminált – a követelmény tárgyalásakor az érdeksérelem minimalizálására vonatkozó feltételtől eltérő kérdésekre fókuszálók majd, ld. a főszöveg jelen szakaszában, lejjebb.

²⁴ Ez a feltétel sem szerepel Rawls eredeti elméletében. Igazolására röviden kitérek alább a főszöveg jelen szakaszában.

hanem azt is, hogy a protestszavazás tárgya egy egyértelmű – azaz normatív kevéssé vitatott – képviseleti igazságtalanság.

Másodszor, a protestszavazásnak a képviseleti rendszer kirívó igazságtalanságát kifejező végső eszköznek kell lennie. A feltételt egyfelől az indokolja, hogy a vizsgált esetekben a protestszavazók a kisebbik rosszra szavazás általános kötelessége alóli kivételt igyekeznek igazolni – miközben a kisebbik rosszra szavazás kötelességét indokoló feltételek továbbra is fennállnak, vagyis a protestszavazás legalább középtávon jelentősebb, elkerülhető igazságtalanságok fennmaradásához vagy kialakulásához fog hozzájárulni, illetve a protestszavazók e várható következmények megelőzését a következmények ismeretében mulasztják el. A következményeket pedig minden bizonnyal nem a címzetek, azaz a politikai elit tagjai, hanem harmadik személyek fogják elszenvedni. Éppen ezért szükséges, hogy a protestszavazók először ne a protestszavazás eszközéhez nyúljanak, hanem más, harmadik személyek számára kisebb (igazságtalan) érdeksérelemmel járó módon tiltakozzanak a szóban forgó demokratikus képviseleti igazságtalanság ellen. Ahogy azonban a polgári engedetlenség igazolása során, itt sem jelentheti azt a végső eszköz követelménye, hogy az előreláthatóan sikertelen alternatív eszközökkel is meg kell próbálkozni (Rawls 1971. 441). Például plauzibilis realista feltételezés – de természetesen végső soron empirikus kérdés –, hogy a politikai elit a legjobban a hatalomvesztésből vagy annak fenyegetéséből tanul, ezért a választópolgárok a szavazatelvonással tudják leghatékonyabban jobb belátásra bírni a politikai elit tagjait.²⁵ Még ha azonban ez a leghatékonyabb eszköz, ebből sem következik, hogy ez az egyetlen hatásos eszköz, s így az sem, hogy a tiltakozási formák közül elsőre rögtön ezzel lehet próbálkozni.²⁶

Másfelől a tárgyalta feltételt az is indokolja, hogy a protestszavazók nem kérdőjelezhetik meg nyilvánosan harmadik fél polgártársaik egyenlő státuszát (vö. Rawls 1971. 453). Ha elsőre a protestszavazás eszközéhez nyúlnak, miközben léteznek más, kíméletesebb, de potenciálisan hatásos alternatívák is, azzal azt fejezhetik ki, hogy az ezzel polgártársaiknak fölöslegesen okozott érdeksérelem erkölcsileg jelentéktelen. Ez pedig egyben az érintett polgártársak egyenlő státuszának megkérdőjelezését is jelentené.

Harmadszor, az előző feltételnél ismertettekhez hasonló okokból a harmadik személyeket ért érdeksérelem minimalizálása is szükséges a protestszavazás erkölcsi igazolásához. Mind a harmadik személyeket ért szükségtelen érdeksérelem, mind pedig az ezzel járó expresszív többlétsérelem – vagyis az érintettek egyenlő státuszának megkérdőjelezése – felmerülne abban az esetben, ha a

²⁵ Az elszámoltathatóság kérdéséhez ld. Kis 2017. 183–209. A politikai felelősségről ld. Miklósi 2011.

²⁶ Az erkölcsi indokokon túl stratégiai és fogalmi jelentősége is van, hogy a protestszavazás ne az első eszköz legyen: a megelőző tiltakozások, a nyilvános kommunikáció tesztek lehetővé a kollektív cselekvés eredményének protestszavazásként történő értelmezését.

protestszavazók nem törekednének a protestszavazás eredményeképp beálló, polgártársakat érintő (igazságtalan) érdeksérelmek minimalizálására.

A különféle tiltakozási formák sajnálatos, de meglehetősen általános ténybeli sajátossága, hogy a harmadik feleket érő érdeksérelem figyelemfelhívó eszközként nem nélkülözhető a cél elérése érdekében. Igaz ez például a sztrájkra vagy a bojkottra éppúgy, mint a polgári engedetlenségre. A protestszavazás ennél is fájdalmasabb sajátossága, hogy a kisebbik rosszra szavazás kötelessége alóli kivételként nem pusztán érdeksérelemmel, hanem – a kiinduló feltételezés szerint – *igazságtalan* érdeksérelemmel jár. Máskülönben a kisebbik rosszra szavazás *pro tanto* kötelességét nem tekinthetnénk adottnak, s nem létezne olyan általános kötelesség, amely alóli kivételként a protestszavazás egyáltalán igazolásra szorulna. Vagyis a kisebbik rosszra szavazás és a protestszavazás elmulasztása egyaránt igazságtalansághoz vezetnek – bár potenciálisan más jellegűhöz és mértékűhöz. Épp ez támaszt erkölcsi kihívást a választópolgár számára ezekben a döntési helyzetekben. Mindez pedig különös súlyt ad a harmadik felet ért érdeksérelmek minimalizálására vonatkozó kötelességnek.

Negyedszer, ismét hasonló okokból, a protestszavazás esetében is az erkölcsi igazolás szükséges feltétele, hogy nem előrelátható az engedetlenség sikerelensége.²⁷ A harmadik személyek megkímélése a fölösleges igazságtalan érdeksérelmekről – s ezzel összefüggésben egyenlő státuszuk tiszteletben tartása is – megköveteli, hogy senki ne fogjon a sikerre már előreláthatóan esélytelen protestszavazásba. Ellenkező esetben ugyanis az igazságosság érvényre jutásához nem járul hozzá közvetve sem a protestszavazás, míg – a nagyobbik rossz választási nyereségéhez hozzájárulva – az igazságtalanság fennmaradásához vagy kialakulásához igen. Ilyenkor nincs helye erkölcsi mérlegelésnek, hiszen nincs mit összemérni: az egyik oldalon üres a mérleg.

Talán e feltétel gyakorlati alkalmazása a legnehezebb – különösen azért, mert a siker végső soron a tiltakozás tárgyát képező igazságtalanság mérséklésében, nem pedig pusztán annak kifejezésében áll. A politika világában azonban még a rövid távú következmények is csak nagy bizonytalansággal láthatók előre (Tetlock 2017). A politikai elitet jobb belátásra bírni célzó, s ezzel politikai változást elérni törekvő protestszavazás pedig legjobb esetben is csak közép vagy hosszú távon számolhat azzal, hogy hozzájárul a tiltakozás tárgyát képező képviseleti igazságtalanságok mérsékléséhez, felszámolásához. Az alkalmazhatóság nehézsége mellett azonban érdemes megjegyezni, hogy jelen szakaszban csak az igazolhatósági feltételeket vizsgálom, nem pedig az ezek megszegéséért történő erkölcsi felelősségre vonás, hibáztatás feltételeit. Vagyis még ha igen szigorúnak is tűnhet megkövetelni, hogy a protestszavazás ne legyen előreláthatóan esélytelen a sikerre, ebből a feltételből önmagában nem következik, hogy

²⁷ Ez a feltétel jóval gyengébb, mintha azt követelnénk meg, hogy legyen előrelátható a siker esélye.

hibáztathatnánk például azt az aktivistacsoportot, akik tévesen mérik fel a siker esélyét.

Végül, ötödször: a protestszavazás igazolása is megköveteli a koordinációt a különféle protestszavazási kezdeményezések között. Ez a követelmény a polgári engedetlenség igazolási elméletében eredetileg két alapvető funkciót lát el. Egyfelől Rawls liberális elméletének részeként a jog uralmát hivatott óvni attól, hogy több egyidejű engedetlenségi kezdeményezés aláássa azt (Rawls 1971. 442, 458–459); másrészt a harmadik személyeket érő érdeksérelem méréséklését is szolgálja. E helyütt nem kívánom értékelni, hogy ezek megfelelő indokok-e a polgári engedetlenségi kezdeményezések koordinálásának, egyidejűségük elkerülésének megkövetelésére, s ezzel szükségképpen egyes, súlyos igazságtalanságok miatti tiltakozások türelemre intésére. Ugyanakkor a feltétel jól indokolható a protestszavazás esetében. Hiszen a különféle protestszavazási kezdeményezések egymástól független, egymásra tekintet nélküli érvényesülése rendkívül megnehezítheti, hogy az amúgy is értelmezésre szoruló választási eredmények alkalmasak legyenek a protestszavazók által közölni kívánt üzenet közlésére. Kiemelendő azonban, hogy a kisebbik rosszra szavazás kötelessége alóli kivételként történő protestszavazás esetén nincs önálló, ezen túlmutató erkölcsi jelentősége a koordinációnak – legfeljebb abban az esetben, ha épp a koordináció hiánya vezetne a nagyobbik rossz jelölt, párt választási győzelméhez.

A fenti konjunktív feltételek kirajzolják a kisebbik rosszra szavazás *pro tanto* kötelességével szembeszegülő protestszavazás erkölcsi igazolásának feltételrendszerét. Látható, hogy a polgári engedetlenség és a protestszavazás közötti erkölcsi hasonlóságok miatt az előbbi igazolási elmélete haszonnal alkalmazható az utóbbi igazolási elméletének felvázolására. Természetesen az egyes igazolási feltételek csak részben töltenek be azonos normatív funkciót a kétféle politikai cselekvéstípus igazolása során, mivel a két cselekvéstípus között eltérések is vannak – ahogy arra az előző szakaszban kitértem. A felvázolt feltételrendszer szigorú, igazodik a kisebbik rosszra szavazás elmaradásának erkölcsi súlyához – és erkölcsi összetettségében világítja meg a kisebbik rosszra szavazást elutasító protestszavazás természetét.

VI. KONKLÚZIÓ

Jelen tanulmányban a protestszavazás fogalmát és igazolási feltételeit jártam körül olyan körülmények között, amikor *pro tanto* indokolt, sőt kötelesség lehet a kisebbik rosszra szavazni egy demokratikus választáson. Tehát ha a stratégiai szavazás sajátos formájára vonatkozó kötelesség, nevezetesen a kisebbik rosszra való szavazás kötelessége bizonyos körülmények fennállása esetén alátámasztható, még akkor is lehetséges, hogy a kisebbik rosszra szavazást megtagadó protestszavazás mindent egybevetve igazolt. Vagyis a kisebbik rosszra szavazás

kötelességének hatálya jóval szűkebb, mint ahogy a választási etikai szakirodalom egyik meghatározó álláspontja, kiemelten pedig Julia Maskivker elmélete mutatja. Ehhez a felismeréshez úgy juthatunk el, ha az erkölcsi tisztaság megőrzése helyett sajátos igazságtalanságok kifejezését tekintjük a protestszavazás elsődleges céljának.

A protestszavazás erkölcsi fenomenológiájának és fogalmának újraértelmezése egyben megnyitotta az utat ahhoz is, hogy – az újraértelmezett – protestszavazás és a polgári engedetlenség közötti erkölcsi hasonlóságokat kiaknázva az utóbbi cselekvéstípus igazolási elméletével analóg módon építsük fel az előbbi igazolási feltételrendszerét. Tanulmányomban amellet érveltem, hogy John Rawls polgári-engedetlenség-elméletének igazolását *mutatis mutandis* alkalmazhatjuk a kisebbik rosszra szavazást megtagadó protestszavazás igazolására: összességében és egyenként is alátámasztottam, hogy a polgári engedetlenség igazolási feltételei miatt relevánsak a protestszavazás erkölcsi megengedhetőségének megítélésében.

Végezetül: az itt felvázolt elmélet előnye, hogy két erős, a protestszavazással kapcsolatos intuíciót is alátámaszt, valamint egy, talán meglepő implikációval jár. Az egyik erős preteoretikus intuíció, melyet az elmélet alátámaszt, arra vonatkozik, hogy a protestszavazás megannyiszor kifejezetten demokratikus aktus: a demokratikus képvisellel kapcsolatos erkölcsi megfontolások motiválják. Ez akkor is így van, ha a protestszavazás egyébiránt sokszor az együttműködőképesség vagy kompromisszumkésztség hiányáról látszik árulkodni, s e tekintetben úgy tűnhet, mintha antidemokratikus választói attitűdökről tanúskodna. A másik lényeges intuíció, amelyet a jelen tanulmányban felrajzolt elmélet kibont, arra vonatkozik, hogy a kisebbik rosszra szavazást megtagadó protestszavazás demokratikus mozgatórugója ellenére erkölcsileg nem problémamentes, hanem kifejezetten összetett és belső értékfeszültségektől terhelt politikai jelenség. Nem pusztán érdeksérelmekkel jár, hanem igazságtalan érdeksérelmekkel, amelyeket nem hagyhatunk megfontolás nélkül akkor sem, ha végeredményben – meglehetősen szigorú feltételek együttes fennállása esetén – mégis erkölcsileg igazolhatónak tartjuk az ezen igazságtalanságok fennmaradásához vagy akár kialakulásához hozzájáruló választópolgári cselekvést.

A bemutatott protestszavazás-elmélet meglepő implikációja pedig az, hogy a protestszavazás – legalábbis a fenti leírása szerint – csak akkor lehet erkölcsileg igazolható, ha meglehetősen szervezett kollektív politikai cselekvésbe ágyazódik. Az egyéni protestszavazás, amelyet a választópolgár nem lát egy nagyobb erőfeszítés részének, s amelyet nem igazít egy megfelelő kollektív cselekvés céljaihoz, nem igazolható az itt ismertetett elmélet alapján. Ez még nem feltételezi egy vagy több szervezett mozgalom létezését a protestszavazók mögött, de azt igen, hogy a protestszavazók egymás cselekedeteire tekintettel, egymás politikai cselekvését szorosan nyomon követve cselekednek a politikai térben. A protestszavazás tehát az itt kifejtett elmélet szerint akkor igazolható, ha demokratikusan motivált és kollektív cselekvésként tekintünk rá.

A jelen tanulmányban ismertetett elmélet a tökéletlen demokráciák kontextusában igazolja a kisebbik rosszra szavazás *pro tanto* kötelességének ellenszegülő protestszavazást.²⁸ További tanulmányozást igényel azonban, hogy mennyiben alkalmazható ez az elmélet más rezsimtípusokra, amelyekben ugyan szintén tartanak rendszeres időközönként többpárti választásokat, azonban ezek nem tekinthetők demokratikusnak – például választási autokráciákra, hibrid rezsimekre (Diamond 2002, Levitsky & Way 2002, Levitsky & Way 2010, V-Dem Institute, 2021).

IRODALOM

- Beerbohm, Eric 2012. *In Our Name: The Ethics of Democracy*. Princeton/NJ, Princeton University Press.
- Brennan, Jason 2011. *The Ethics of Voting*. Princeton/NJ, Oxford, Princeton University Press.
- Brennan, Jason 2012. Conscientious Tax Objection: Why the Liberal State Must Accommodate Tax Resisters. *Public Affairs Quarterly*. 26/2. 141–159.
- Brennan, Jason 2016. *Against Democracy*. Princeton/NJ, Oxford, Princeton University Press.
- Brennan, Jason 2016. *When All Else Fails: The Ethics of Resistance to State Injustice*. Princeton/NJ, Oxford, Princeton University Press.
- Christiano, Thomas 2008. *The Constitution of Equality: Democratic Authority and Its Limits*. New York, Oxford, Oxford University Press.
- Delmas, Candice 2016. Civil Disobedience. *Philosophy Compass*. 11/11. 681–691.
- Diamond, Larry Jay 2002. Thinking About Hybrid Regimes. *Journal of Democracy*. 13/2. 21–35.
- Kis János 2017. *A politika mint erkölcsi probléma. Második kiadás*. Pozsony, Kalligram.
- Kis János 2022. Rawls az ideális elméletről. *Magyar Filozófiai Szemle*, jelen szám.
- Kollár Eszter 2022. Egy rawlsiánus Európai Unió felé. *Magyar Filozófiai Szemle*, jelen szám.
- Krokovay Zsolt 2022. A polgári viselkedés kötelessége, Jack demokráciája. *Magyar Filozófiai Szemle*, jelen szám.
- Levitsky, Steven – Lucan Way 2002. The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*. 13/2. 51–65.
- Levitsky, Steven – Lucan Way 2002. 2010. *Competitive authoritarianism: Hybrid regimes after the Cold War*. Cambridge/UK, Cambridge University Press.
- List, Cristian – Robert E. Goodin 2001. Epistemic Democracy: Generalizing the Condorcet Jury Theorem *Journal of Political Philosophy*. 9/3. 277–306.
- Maskivker, Julia 2019. *The Duty to Vote*. New York, Oxford University Press.
- Miklósi Zoltán 2011. A politikai felelősség. *Politikatudományi Szemle*. 20/4. 30–42.
- Mill, John Stuart 1861/2001. *Considerations on Representative Government*. Kitchener, Batoche Books.
- Mráz Attila 2020. Disenfranchisement and the Capacity / Equality Puzzle: Why Disenfranchise Children But Not Adults Living with Cognitive Disabilities? *Moral Philosophy and Politics*. 7/2. 255–279.

²⁸ Vö. Kis János jelen folyóiratszámában található tanulmányával az ideális és nem-ideális elmélet közötti megkülönböztetéséről: Kis 2022.

- Mráz Attila 2021a. Deepfake, demokrácia, kampány, szólásszabadság. In Zódi Zsolt – Török Bernát (szerk.) *A mesterséges intelligencia szabályozási kihívásai*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó. 249–277.
- Mráz Attila 2021b. How to Justify Mandatory Electoral Quotas: A Political Egalitarian Approach. *Legal Theory*. 27/4. 285–315.
- Mráz Attila 2022. Legislation as Legal Interpretation: The Role of Legal Expertise and Political Representation. In Francesco Ferraro and Silvia Zorzetto (szerk.) *Exploring the Province of Legislation: Theoretical and Empirical Perspectives in Legisprudence*. Dordrecht, Springer. 33–56.
- Peters, Dominik 2017. Condorcet’s Principle and the Preference Reversal Paradox. *Electronic Proceedings in Theoretical Computer Science*. 251. 455–469.
- Pitkin, Hanna Fenichel 1967. *The Concept of Representation*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Rawls, John 1971/1997. *Az igazságosság elmélete*. Ford. Krokovay Zsolt. Budapest, Osiris.
- Riker, William H. 1982. *Liberalism against Populism: A Confrontation between the Theory of Democracy and the Theory of Social Choice*. San Francisco, W.H. Freeman.
- Tetlock, Philip E. 2017/2020. *Szakértő politikai előrejelzés*. Ford. Felesuti Péter. Budapest, Napvilág.
- V-Dem Institute 2021. *Autocratization Turns Viral: Democracy Report 2021*. V-Dem Institute, Department of Political Science, University of Gothenburg. https://www.v-dem.net/media/filer_public/74/8c/748c68ad-f224-4cd7-87f9-8794add5c60f/dr_2021_updated.pdf
- Wall, Steven 2007. Democracy and Equality. *The Philosophical Quarterly*. 57/228. 416–438.
- Williams, Bernard 1973. A Critique of Utilitarianism. In J. J. C. Smart – Bernard Williams: *Utilitarianism: For and Against*. Cambridge/UK, Cambridge University Press. 77–150.